

Нещодавно, 13 листопада, у м. Батурині Чернігівської області згадували 310-ту річницю загибелі Мазепиної столиці. Україна і світ пам'ятають про Батуринську трагедію. Цьому допомагає вивчення Батурина козацької доби українськими та канадськими науковцями і широке оприлюднення їхніх праць у пресі й Інтернеті впродовж близько 20 років.

Під час війни в Україні умови для проведення там розкопок залишаються несприятливими. Незважаючи на це історико-археологічні дослідження міста у 2017—2018 рр. зробили значний прогрес. У розкопках Батурина тих років загалом брали участь 95 студентів і викладачів з Національного університету «Чернігівський колегіум» і Глухівського національного педагогічного університету, співробітники Інституту археології Національної академії наук України та Чернігівського обласного історичного музею. Батуринською археологічною експедицією керує археолог Юрій Ситий із Чернігівського університету. Володимир Мезенцев (Канадський інститут українських студій, Торонто) є виконавчим директором проекту історико-археологічних досліджень Батурина.

В 1669—1708 рр. Батурин був столицею козацької держави. Він став відомим на Заході як головне, потужно укріплене й багате місто козацької України й осідок найавторитетнішого в Європі українського гетьмана Івана Мазепи (1687—1709).

1708-го Мазепа уклав альянс зі Швецією і підняв повстання за незалежність Гетьманщини та Запорозжя самовладній Російській імперії. Того року, за наказом царя Петра I, московське військо напало на повсталій Батурин і захопило його з допомогою зрадника. Козаки та міщани разом із жінками та духовенством мужньо захищали Мазепину твердиню й загинули у битві. Царські карателі по-варварськи закатували полонених козацьких старшин і вірізали всіх цивільних мешканців, від старого до малого, загалом до 14 тис. батуринців, пограбували й спалили місто дотла. Антимосковські

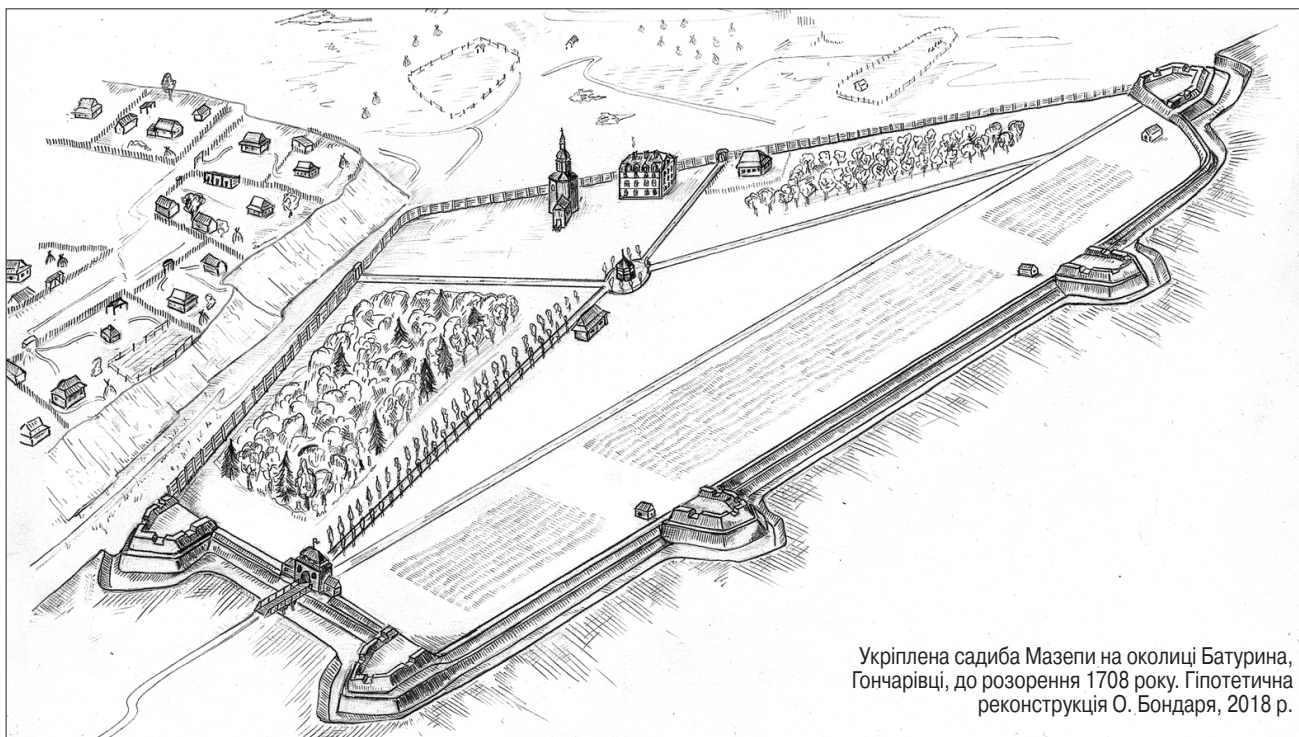

Укріплення, Воскресенська церква, первинна гетьманська резиденція та скарбниця замку-цитаделі Батурина XVII ст., реконструйовані 2008 року на основі археологічних досліджень. Аерофото Н. Ребрової, 2017 р.

Новий буклет авторів цієї статті, опублікований у Торонто 2018-го

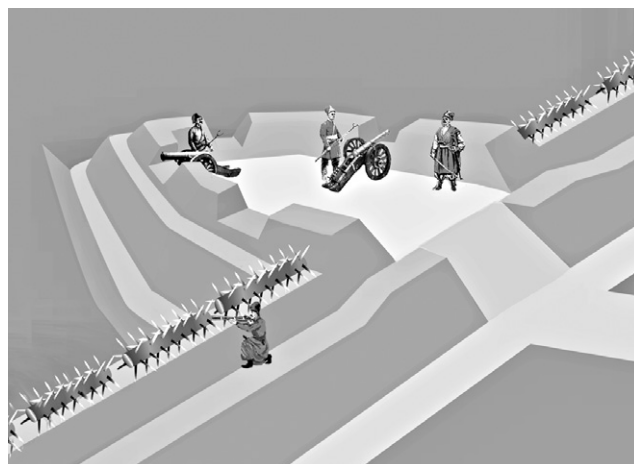
Герб Пилипа Орлика й інші археологічні знахідки у Батурині 2017—2018 рр.

Укріплена садиба Мазепи на околиці Батурина, Гончарівці, до розорення 1708 року. Гіпотетична реконструкція О. Бондаря, 2018 р.

Зачистка профілю валу та рову гетьманського маєтку на Гончарівці археологами 2001-го. Фото В. Мезенцева

Бастіон, вал і рів Мазепиної садиби та їхня оборона гарматним і мушкетним вогнем. Комп'ютерна графіка С. Дмитрієнка за реконструкціями О. Бондаря, 2018 р.

визвольні змагання Мазепи придушували жорстоким терором і репресіями для покарання за спротив царській владі та залякування і деморалізації непокірного гетьмана, його соратників і вірнопідданих в Україні. Стараннями останнього гетьмана Лівобережної України Кирила Розумовського (1750—1764) Батурин піднявся з руїн, відбувався і пережив своє

останнє піднесення до його смерті 1803-го.

У добу бездержавності України колишня гетьманська столиця занепала та перетворилася на незначне містечко. За роки незалежності місто відродилось і стало одним із популярних центрів туризму, просвіти та патріотичного виховання українців, особливо молоді. Торік музеї та реконструйовані архітектурні пам'ятки

Батурина оглянуло понад 175 тис. відвідувачів. Кількість їх щороку зростає.

За дослідженнями д-ра Мезенцева, в 1696—1700 рр. Мазепа спорудив мурований триповерховий пишно оздоблений палац в Гончарівці, околиці Батурина. Археологи вважають, що полігональні земляні укріплення його маєтку збудували на кшталт бастіонних

регулярних фортець Голландії, які були взірцевими у Європі XVII ст. Такі бастіонні оборонні споруди головної резиденції Мазепи у Батурині є найраніше відомими на Лівобережній Україні.

Його садиба на Гончарівці також була першим у Гетьманщині зразком палацово-оборонного комплексу, palazzo e fortezza («палац і фортеця»), що виник в Італії у

XVI ст. і прийшов на зміну середньовічним мурованим та дерев'яним замкам. Такі комплекси поєднували ранньомодерну цивільну палацову архітектуру, яку репрезентували покої Мазепи на Гончарівці, з переважно бастіонними фортифікаціями. З кінця XVI ст. цей тип італійських укріплених вілл поширився у Західній Європі та Речі Посполитій. У Західній Україні він з'явився на початку XVII ст.

У межах валів маєтку гетьмана на Гончарівці, площею близько 9 га, крім його двору з палацом, були фруктовий сад, березовий гай та орне поле. Графічна реконструкція цієї садиби з мережею прямих доріжок нагадує регулярне розпланування «французьких парків». Дизайн таких насаджених парків із геометричними формами клумб і газонів та прямими чи фігурними алеями був модним у Франції в добу бароко та походить із ренесансної Італії. Виявлене регулярне планування гончарівської садиби Мазепи з садом і гаєм є найраніше відомим зразком у Центральній Україні. Гетьман міг замовити створити свою головну столичну резиденцію за взірцями тогочасних фортець і барокових палацово-паркових ансамблів Заходу. Він бачив їх під час служби при королівському дворі в Польщі та дипломатичних місій, навчання й подорожей до Німеччини, Голландії, Франції та Італії в 1650—1660-х рр.

На думку д-ра Мезенцева, перед нападом переважаючого російського війська охоронців і слуг Мазепиною маєтку на Гончарівці перевели до більшої та міцнішої фортеці Батурина для посилення її залогів. Нападники зайняли обезлюднену садибу без бою, пограбували та спалили багатий гетьманський палац.

У 2011—2015 рр. археологи розкопали залишки зрубної церкви того маєтку та гіпотетично відтворили її план, а також екстер'єр. Храм належав до народної дерев'яної монументальної культової архітектури Чернігівщини рубежу XVII—XVIII ст.

Володимир Мезенцев,
Юрій Ситий

Продовження
у наступному номері

Продовження.
Початок у №47

2018 року біля засипаного колодязя гончарівської садиби експедиція розкопала рештки цегляного коридору завширши близько 2 м. Ю. Ситий гадає, що він тягнувся на 7 м від колодязя на захід. У стінах коридору виявили залишки, імовірно, зовнішнього входу, арки від дверей, мабуть, до підземелля та сходів, які ведуть вниз до шахти колодязя. Вчений припускає, що це був мурований склепінчастий таємний підземний хід, котрий сполучався з колодязем і підвалом сусіднього будинку Мазепиного подвір'я. Археологічні дослідження решток тієї загадкової споруди будуть продовжені.

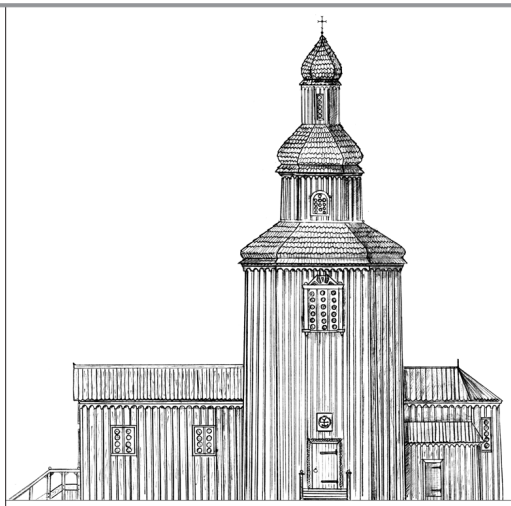
На північному передмісті Батурина почалися розкопки резиденції найближчого помічника і радника Мазепи, генерального писаря Пилипа Орлика. Він став гетьманом на еміграції (1710—1742) та творцем першої української Конституції 1710-го.

У 2017—2018 рр. частково відкрили цегляний фундамент великого житла Орлика. Ю. Ситий вважає, що воно мало зрубні стіни й один поверх і було споруджене на початку XVIII ст. Прикладом такої заможної одноповерхової оселі, складеної з брусів на цегляному фундаменті й потинькованої, є садибний будинок середини того століття полковника Київського козацького полку Юхима Дарагана у Покорщині, околиці смт Козельця Чернігівської обл.

На оселі Орлика знайшли багато уламків пічних кахлів. Ю. Ситий відносить їх до місцевої продукції. На його дум-

Головний і бічний поздовжній фасади палацу Мазепи на Гончарівці до 1708 року. Гіпотетична реконструкція — В. Мезенцева, комп'ютерна графіка — С. Дмитрієнка, 2016 р.

Дерев'яна церква Мазепино двору (до 1700-го). Гіпотетична реконструкція — О. Бондаря, 2018 р.

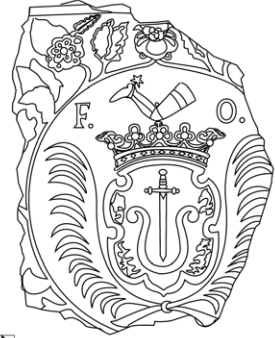
Герб Пилипа Орлика й інші археологічні знахідки у Батурині 2017—2018 рр.

Пічна керамічна кахля з гербом Орлика, вкрита різнобарвною поливою, що обгоріла. Реконструкція, комп'ютерні фотоколлаж і графіка С. Дмитрієнка, 2018 р.

Частина керамічної полив'яної пічної кахлі з найраніше відомим родовим гербом та ініціалами Орлика, знайдена на його батуринській оселі 2018-го. Фото — Т. Кербут. Промальовка рельєфних зображень — С. Дмитрієнка

ку, високий технічний і художній рівень кахлів грубок покоїв Орлика наближається до якості таких деталей палацу Мазепи на Гончарівці. Але вони не копіювали гетьманські зразки та відзначаються оригінальністю декору. Тож кахлі, замовлені Орликом, є цінними творами керамічного ужиткового та геральдичного мистецтва Мазепиної столиці. На деяких плитках полива обгоріла. Це свідчить про спалення господи генерального писаря, вочевидь, під час розгрому Батурина московським військом.

Її печі прикрашали різнобарвні глазуро-

вані й теракотові кахлі з рельєфними гербами Орлика та Мазепи. Член Батуринської археологічної експедиції графік Сергій Дмитрієнко (Чернігів) підготував комп'ютерну реконструкцію цілої кахлі розміром 35 x 33 см із родовою геральдичною емблемою Орлика. У центрі композиції розташований щит зі зображенням стилізованої ручки від казана. Між дугами ручки вертикально вставлено оголений меч. Щит увінчує корона, над якою поставлено зігнуту в коліні ногу лицаря у броні. Щит із боків облямовують пальмові гілки.

Геральдичні символи вписані в овал, що утворює рослинно-квітковий орнамент барокового стилю як декоративний картуш. Над короною розміщено ініціали Пилипа (Филипа) Орлика латинськими літерами: F. O.

Це надзвичайно важлива знахідка його найраніше відомого шляхетського герба, якого він вживав, коли служив генеральним писарем до розорення Батурина 1708 року. Дотепер були відомі лише два сургучні відбитки з печаток Орлика, які зберігають у Швеції. Там зображений його родовий герб, коли він був гетьманом

на еміграції, з відмінними композиціями та декором і без монограм. Археологічні дослідження садиби цього знаменитого українського державника та дипломата відновлять наступного літа.

У 2017—2018 рр. експедиція продовжила розкопки в маєтку генерального судді Василя Кочубея (1700—1708) на західній околиці Батурина. Розумовський тимчасово володів тою посілістю та проводив там будівництво.

Археологи частково розкопали там цегляні фундаменти двох великих дерев'яних споруд третьої чверті XVIII ст.,

які розібрали у XIX ст. За Ю. Ситим, вони були однопверховими управліннями адміністрації останнього гетьмана. Зразком урядових будинків доби Розумовського є мурована двоярусна канцелярія Київського козацького полку в стилі українського бароко з елементами рококо 1756-го у Козельці.

2017 року на Кочубеєвому подвір'ї знайшли дорогий малий срібний натільний хрест місцевого виробництва 1740—1750-х рр. Він міг належати якійсь дитині з родини козацької еліти. На той час така форма та гравіюваний візерунок на задньому боці хреста були модними у Гетьманщині.

На лицьовому боці артефакту відтиснутий восьмикінцевий православний Голгофський хрест. Згідно з інтерпретацією В. Мезенцева, на завершеннях трьох ramen викарбували ініціали Ісуса Христа, Царя, за змішаною візантійсько-слов'янською іконографічною традицією. Там грецькі літери IC та X є канонічною аббревіатурою імені Христа, а кирилична літера Ц, либонь, означає його титул: Цар. Така коротка монограма імені та титулу Христа, лише з чотирьох літер (IC, X, Ц), дуже рідко зустрічається на православних хрестах із грецько-кириличними написами Нового часу. Більш поширені там довші монограми для імені Христа (IC, XC) та його титулу (Цар Слави). Мабуть, таке скорочення звичайної монограми зумовлене малим розміром цього дитячого хрестика.

Володимир Мезенцев,
Юрій Ситий
Закінчення
у наступному номері

Розкопки цегляних фундаментів адміністративної споруди Розумовського на маєтку Кочубея у Батурині 2017 року. Фото розкопок — Ю. Ситого

Закінчення.

Початок у №47—48

У фортеці 2017-го знайшли раритетний бронзовий перстень із печаткою на скляній вставці Мазепиною часу. На печатці бачимо стилізоване зображення фортеці, над якою летить орел і бореться зі змієм, або драконом.

В. Мезенцев твердить, що фортеця на печатці символізує Константинополь. Там переданий сюжет легенди про двобій християнства в образі орла з мусульманством, яке втілює змія, у небі над візантійською столицею за цисаря Костянтина Великого.

Українські ранньомодерні печатки переважно мають геральдичні емблеми. Перснем-печаткою з описаним сюжетом міг користуватись освічений козацький старшина, державний службовець, писар чи священник Мазепиної столиці, котрий не мав шляхетського походження та свого герба. Але її власник, напевно, знав візантійську легенду, зображену на печатці.

Під час розкопок Батурина 2017 року також знайшли дві керамічні народні іграшки (рідкісне мале горнятко та звичайний свищик у формі стилізованого птаха), три фрагменти орнаментованих теракотових козацьких люльок, дві залізні поясні пряжки, два мідні гудзики, три свинцеві мушкетні кулі, різні залізні ремісничі та господарчі знаряддя місцевого виробництва XVII—XVIII ст. Знайшли дев'ять срібних польсько-литовських і три мідні російські монети того часу, два срібні шилінги шведської королеви Христини Вази, карбовані в Ризі у Лівонії в 1635—1654 рр., та срібний солід XVII ст. із Лівонії у складі Шведської імперії.

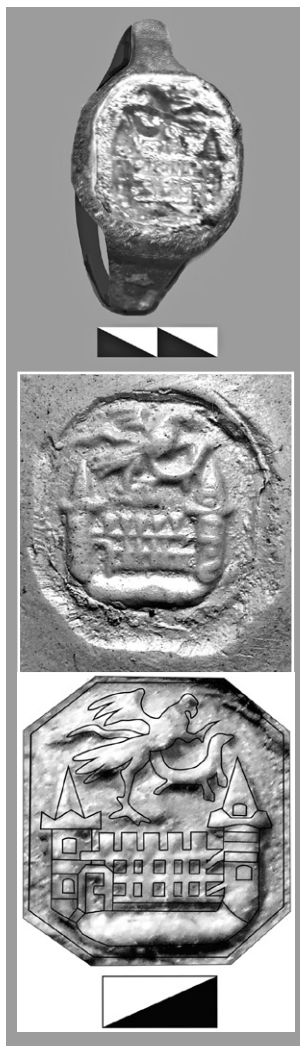
За археологічними дослідженнями Ю. Ситого, у ході розорення Батурина 1708-го російське військо знищило посадський ремісничий район на Гончарівці та передмісті Теплівка. Лише через півстоліття там відродилася слобода гончарів і цеглярів, коли останній гетьман знову заселив спустошене місто.

Минулого літа на північ від Мазепиної садиби археологи розкопали залишки дерев'яного житла, можливо, гончаря, яке спалили під час того нападу. У згарищі хати знайшли осколки

Чернігівські студенти проводять розкопки столиці козацької держави

Герб Пилипа Орлика й інші археологічні знахідки у Батурині 2017—2018 рр.

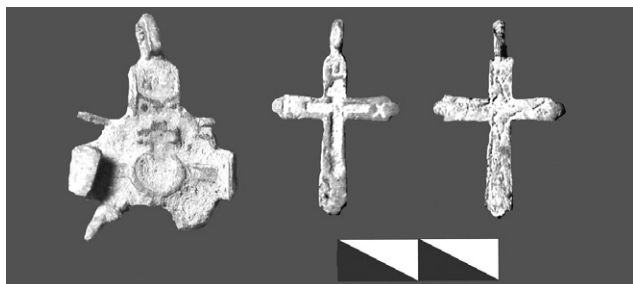

Бронзовий перстень зі скляною печаткою кінця XVII — початку XVIII ст., знайдений у батуринській фортеці 2017 року. Макрофото відбитків печатки на воску та промальовка зображення — С. Дмитрієнка

вибухового чавунного ядра від гарматного обстрілу Батурина царським військом.

У 2017—2018 рр. археологічна експедиція у Батурині відкрила цегляні фундаменти чотирьох досі невідомих споруд доби Мазепи і Розумовського. Почалися розкопки залишків резиденції Орлика. Там знайшли фрагменти пічних кахлів із найраніше відомим гербом Орлика і гербом Мазепи своєрідного дизайну, які будуть графічно реконструйовані й опубліковані.

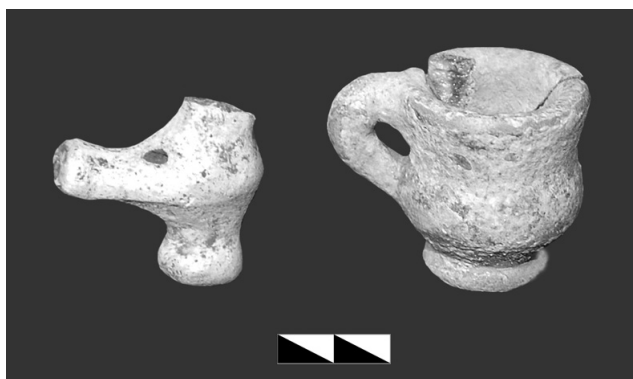
Археологічні дослідження демонструють динамічний розвиток мурованого будівництва, ремесла, кераміч-

Бронзовий і срібний натільні хрести з рельєфними й гравірованими орнаментами та літерами XVII—XVIII ст. Розкопки Батурина 2017-го. Фото археологічних знахідок — Ю. Ситого

Ліворуч і в центрі: срібні шилінги шведської королеви Христини Вази, карбовані в Ризі у Лівонії в 1635—1654 рр. Праворуч: срібний солід Шведської Лівонії (після 1644-го). Знахідки у Батурині 2017 року

Керамічні народні іграшки XVII—XVIII ст., знайдені у Батурині торік

ного декоративного та геральдичного мистецтва українського бароко та торгові й культурні контакти столиці козацької держави з Річчю Посполитою, Шведською імперією та Московією. Вперше у Батурині знайшли перстень-печатку з візантійським художнім сюжетом. Виявили нові археологічні свідчення про зруйнування ремісничих районів Мазепиної столиці армією царя Петра.

Останні студії старожитностей міста детально висвітлені у багато ілюстрованому науково-популярному буклеті «Розкопки у Батурині 2017 року. Реконструкції герба Пилипа Орлика»

(Торонто: Гомін України, 2018. — 32 с., українською мовою, 62 кольорові ілюстрації). Це видання можна придбати у канцелярії Крайової управи Ліги українців Канади в Торонто за 10 CAD (тел.: 416-516-8223, e-mail: luc@lucorg.com) та у «Видавництві КІУС» в Едмонтоні (тел.: 780-492-2973, e-mail: cius@ualberta.ca, http://www.ciuspress.com/catalogue/history/372/rozkopki-u-baturini-2017).

18 років Батуринський проект спонсують Канадський інститут українських студій (КІУС) Альбертського університету, Понтифікальний інститут середньовічних студій

Торонтського університету та дослідний інститут «Україніка» у Торонто. Колишній директор КІУС, видатний історик гетьманської держави проф. Зенон Когут є засновником та академічним радником цього проекту. Президентом дослідного інституту «Україніка» є виконавчий директор Крайової управи Ліги українців Канади (ЛУК) мгр Орест Стеців.

Східноєвропейський дослідний інститут ім. В'ячеслава Липинського у Філадельфії та Фонд кафедр українознавства при Гарвардському університеті надали щедрі гранти на археологічні дослідження Батурина 2016—2018 рр. У 2005—2017 рр. Чернігівська обласна державна адміністрація щорічно виділяла субсидії на розкопки цього міста. Найщедрішими меценатами вивчення батуринської старовини є св. п. поетеса Володимира Василюшин та її чоловік, митець Роман Василюшин із Філадельфії, і письменниця Лідія Палій у Торонто.

У 2017—2018 рр. історико-археологічні студії Батурина та підготовку публікацій підтримали дотаціями Крайова управа Ліги українців Канади (голова — Роман Медик), відділ ЛУК у Торонто (голова — Микола Литвин), Крайова управа Ліги українок Канади (голова — Оксана Кузишин), торонтський відділ Ліги українців Канади (голова — Галина Винник), відділ ім. св. княгині Ольги Союзу українок Канади (голова — Віра Мельник), кредитова спілка «Будучність» (голова — Олена Процюк, менеджер кадрів — Христина Бідяк), фундація BCU Foundation (голова ради директорів — Р. Медик), фундація «Прометей» (голова — Марія Шкамбара), Українська кредитова спілка (головний управитель — Тарас Підзамецький), ресторан «Золотий Лев» (власник — Анна Кісіль) та аптека Healing Source Integrative Pharmacy (власники — Омелян і Зеня Хабурські) у Торонто.

Наступного літа археологи відновлять польові дослідження у Батурині. Однак через бюджетні скорочення невідомо, чи зможе Чернігівська обласна державна адміністрація надалі фінансувати там розкопки. За таких умов в Україні

добродійна підтримка українців Канади та США уможливить продовження Батуринського археологічного проекту.

Його учасники звертаються до українських організацій, фондів, компаній, громад і добродійців у Північній Америці з проханням надалі підтримувати розкопки гетьманської столиці та публікацію їхніх результатів. Канадських громадян ласкаво просимо надіслати ваші чеки з пожертвами на адресу: **Orest Steciw, M. A., President, Ucrainica Research Institute, 9 Plastics Ave., Toronto, ON, Canada M8Z 4B6.** Просимо виписати чеки на **Ucrainica Research Institute (memo: Baturyn Project).**

Громадянам США радимо надіслати пожертви на адресу: **Mr. Stan Kamski, Treasurer, Pontifical Institute of Mediaeval Studies, 59 Queen's Park Cr. E., Toronto, ON, Canada M5S 2C4.** Будь ласка, випишіть ваші чеки на **Pontifical Institute of Mediaeval Studies (memo: Baturyn Project).** Ці наукові інститути надішлють канадським і американським громадянам офіційні посвідки для сплати податків. Жителі США отримують такі посвідки від американського філіалу Понтифікального інституту середньовічних студій у Торонто. Всім установам і жертводавцям буде висловлено подяку в пов'язаних із проектом публікаціях і публічних доповідях.

Додаткову інформацію про Батуринський проект можна отримати від Володимира Мезенцева у Торонто за тел.: **416-766-1408** або електронною поштою: **v.mezentsev@utoronto.ca.** В Україні за довідками просимо звертатися до керівника Батуринської археологічної експедиції при Чернігівському університеті Юрія Ситого за тел.: **+380-462-774-296** або електронною поштою: **yurisytii@gmail.com.** Науковці щиро дякують українцям Канади та Сполучених Штатів за щедрі багаторічну підтримку історико-археологічних досліджень столиці козацької держави. З вашою допомогою ми збережемо й продовжимо цей проект в ускладнених умовах воєнного часу в Україні. **Володимир Мезенцев, Юрій Ситий**